

ВІДГУК

**офіційного опонента, доктора історичних наук, професора
Пивоварова Сергія Володимировича на дисертацію ЗІНКЕВИЧА Тимофія
Семеновича “Християнська релігія і церква як чинник державотворення в
Київській Русі”, подану на здобуття наукового ступеня кандидата історичних
наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України**

Дослідження українського державотворення займає важливе місце у національній історії. У численних роботах вітчизняних науковців знайшли відображення й отримали теоретичні обґрунтування тисячолітні прагнення нашого народу до багатоаспектного пошуку, найбільш адекватного своєму духу, способу буття серед країн Європи та світу. Визначальним пунктом на цьому шляху вони справедливо відзначають прийняття Руссю-Україною у 988 р. християнства, завдяки чому державотворчий потенціал українського народу отримав новий імпульс й створив одну із найбільш потужних європейських держав – Київську Русь. Українські дослідники доводять, що протягом віків православ'я було консолідуючою основою українського суспільства, важливою історичною домінантою, яка стимулювала єдність громадян держави, була втіленням їх споконвічних прагнень до створення незалежної демократичної держави.

Аналіз історичної ролі християнства в житті української спільноти є особливо актуальним сьогодні, коли ведеться боротьба за національну незалежність України. В зв'язку із цим кожне нове дослідження, в якому аналізуються історичні традиції співпраці держави та церкви протягом віків заслуговують на підтримку і всебічну характеристику. Саме до числа таких робіт й відноситься рецензований рукопис кандидатської дисертації.

Дисертаційне дослідження Т.С.Зінкевича присвячено темі, яка з однієї сторони добре вивчена вітчизняної історіографією, це значення прийняття християнства для Київської Русі, а з іншої – є маловідомою, про вплив християнського чинника на державотворчі процеси в давньоукраїнському суспільстві.

Актуальність дисертації в сучасних умовах не викликає сумнівів, коли проти України ведеться гібридна війна з боку північного сусіда, а частина промосковського духовенства прагне втілити «скрепы русского мира» у свідомість

українців та привласнити нашу історію. Тому звернення до витоків поширення православ'я на землях Руси-України, роль церкви в державотворенні є важливими з практичної точки зору й можуть слугувати для концептуальних зasad взаємодії держави та Української помісної православної церкви.

Структура роботи Т.С.Зінкевича цілком відображає поставлені автором мету й завдання. Дисертаційне дослідження складається із вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (263 позиції). Загальний обсяг дисертації становить 200 сторінок.

У вступі обґрунтовані загальні положення роботи, зокрема, повно розкриті актуальність теми, мета й завдання роботи, охарактеризовані предмет і об'єкт дослідження, висвітлено хронологічні та територіальні рамки, наукову новизну роботи та наведено інформацію про апробацію матеріалів дослідження тощо.

У першому розділі розглядаються питання пов'язані з історіографією проблеми, характеристикою джерел й методів дослідження. В ньому представлена змістовна історіографія проблеми, виділені основні етапи наукових досліджень в обраній проблематиці. В цілому вірно автор виділяє три періоди в історіографії проблеми й особливу увагу зосереджує на аналізі робіт М.Максимовича, М.Костомарова, М.Грушевського, Є.Голубинського, М.Присъолкова та інших. Дисертант також всебічно охарактеризовує праці вчених української діаспори, приділивши найбільшу увагу дослідженням В.Липинського, І.Огієнко, І.Власовського, О.Лотоцького та багатьох інших. Позитивно, що він правильно відзначає значення їх робіт для загальної оцінки християнської церкви, як одного із головних державотворчих чинників у становленні і генезі Русі-України й створенні духовної основи єдності Давньоукраїнської держави.

Не обходить увагою автор й роботи сучасних українських науковців, вказуючи на позитивні моменти у їх дослідженнях, зокрема, на комплексний і міжгалузевий характер. Разом із тим він правильно показує, що в окремих із них простежуються «атавізми» радянської епохи та вплив сучасних пропутінських ідеологічних концепцій.

В цьому ж розділі дисертант подає характеристику джерельної бази дослідження. Він аналізує значення і важливість наративних джерел давньоукраїнського часу: «Повісті минулих літ», «Слова про закон і благодать» Іларіона, «Пам'яті і похвалі князю руському Володимиру...» Якова Мніха, «Повчанню дітям» Володимира Мономаха, «Руській правді» та багатьом іншим, в контексті розкриття їх важливості для висвітлення поставлених у дисертації завдань.

Автор дисертаційного дослідження, в першому розділі, також приділяє багато уваги методологічним принципам та дослідницьким методам, зауважуючи, що найважливішим для нього було поєднання загальнонаукових та спеціальних методів дослідження. Позитивно, що тут же він детально охарактеризовує термінологію, а саме базові категорії та поняття, як то «релігія», «християнство», «громадянська релігія», «державотворчий процес» та інші.

Питанням формування державницької ідеології та рис громадянської релігії у давньоукраїнському християнстві присвячено другий розділ роботи. В ньому поетапно розглянуто передумови та джерела формування християнської державницької ідеології в Київській Русі та складання рис громадянської релігії в давньоукраїнському християнстві. При висвітленні цих питань дисертант послідовно висвітлює процес складання держави в східнослов'янському суспільстві шляхом об'єднання племен під владою київського князя й перші спроби створення ідеологічної платформи для формування повноцінного державного утворення. Він справедливо відзначає, що язичницький політеїзм не міг об'єднати різні слов'янські племена єдиною державницькою ідеєю, це можливо було зробити тільки завдяки новій релігії, якою стало християнство за візантійським зразком.

В цьому ж розділі Т.С.Зінкевич зупиняється на формуванні рис громадянської релігії в давньоукраїнському християнстві й для підтвердження своїх положень детально розглядає тексти «Слова про закон і благодать» та «Повісті временних літ». Він на багатьох прикладах доводить, що в цих творах, окрім релігійних начал, містяться політичні та національні ідеї української державності, які в цілому властиві громадянській релігії.

Третій розділ роботи стосується питань участі православної церкви у процесі давньоукраїнського державотворення. В ньому дисертантом послідовно розглядаються різні аспекти взаємодії церкви і державної влади в Русі-Україні. Зокрема, участь церкви та духовенства у державно-політичному житті та розбудові духовних та культурних підвалин давньоукраїнського суспільства.

Можна цілком погодитися з автором, що прийняття християнства, як державної релігії, князем Володимиром було головним чинником державотворення, а церква з цього часу стала складовою частиною держави, яка сприяла консолідації населення та створило духовну основу єдності Русі-України.

На багатьох показових прикладах із численних писемних джерел дисерант показує, що православне духовенство відігравало значну роль у суспільно-політичному житті та державотворенні Київської Русі. Він вірно змальовує роль митрополитів у збереженні єдності Русі та запобіганню військових конфліктів. Досить детально автор висвітлює значення єпископів й духовенства в цілому у тогочасному судочинстві, будівельній діяльності та фортифікації давньоукраїнських міст, контролю за мірами й вагою тощо. Особливо дисерант відзначає роль духовенства у дипломатичних міжкнязівських місіях та їх участь у зовнішньополітичній діяльності.

Багато уваги в цьому розділі Т.С.Зінкевич приділяє впливу православ'я на духовне життя та культурний розвиток давньоукраїнської держави. Не викликають сумнівів його спостереження над значенням церкви у впорядкуванні сімейно-шлюбних відносин та захисту родинних цінностей. Він також вірно акцентує увагу на прикладах князівської добroчинності, яку обґрутовано пов'язує із поширенням в середовищі правлячих кіл основ християнської моралі. В цьому ж руслі дисерант доказово вказує на значення монастирів й монастирського життя на моральний клімат у суспільстві.

Окремо Т.С.Зінкевич зупиняється на ролі церкви у культурному розвитку Русі-України. Зокрема, він всебічно аналізує систему освіти в тогочасному суспільстві, розглядає виникнення і поширення окремих наукових знань, охарактеризовує книжкову справу та мистецтво. Варто зазначити, що дисерант не тільки вірно

вказує на значення візантійської культури в становленні давньоукраїнської, але й підкреслює виникнення на їх основі самобутніх стилів й традицій.

Висновки в кінці дисертаційного дослідження обґрунтовані й підсумовують велику роботу пророблену автором по збору джерел, аналізу історіографії та всебічному дослідженні значення християнської релігії і церкви як чинника державотворення Русі-України.

Загалом можемо стверджувати, що теоретичні узагальнення й висновки у роботі відповідають поставленим меті й завданням. Поряд із беззаперечними науковими напрацюваннями варто зауважити, що в роботі зустрічаються окремі упущення та неточності. Тому висловлюємо деякі зауваження, які можуть стати предметом дискусій і побажань:

- у першому розділі роботи серед сучасних дослідників, які займаються вивченням значення християнства в житті Русі-України варто було б назвати також імена І.В.Жиленко. М.М.Нікітенко. М.І.Пірен та М.М.Ісаєнка;
- доречним було б вказати роки життя дослідників, праці яких аналізуються в історіографічному огляді;
- серед джерел, які називає дисертант (с.57) треба було б згадати й про археологічні, сфрагістичні, а головне – епіграфічні джерела. Останні містять чимало важливих даних про взаємовідносини церкви й тогочасного суспільства;
- при характеристиці методів дослідження (с.57-62) автору слід було вказати на ті, які відігравали в його дослідженні головну й - допоміжну роль;
- дискусійним є твердженням автора про важливу роль волхвів у тогочасному суспільстві (с.70-72), археологічні матеріали не дають таких підтверджень. Вважається, що волхви, як окрема верства з'явилися після поширення християнства на землях України-Русі;
- при описі етапів поширення християнства на східнослов'янських землях (с.76), бажано було б більше уваги приділити проникненню християнства із земель Моравії;

- суперечливим є твердження автора про посилання князем Володимиром до Константинополя свої книжників та богословів, щоб довідатися про нову віру (с.79). Постає питання: хто вони були й якої віри?;
- не можна однозначно стверджувати (с.79-80) про зацікавленість лише князя Володимира в прийнятті християнства із Візантії. Ромейські імператори були не менш зацікавлені в християнізації Русі-України, адже це перетворювало потенційного ворога на доброзичливого сусіда і союзника;
- окремого підтвердження вимагають дані автора про існування в Києві у княжу добу 600 церков. Адже на сьогодні в столиці, яка значно більша за розмірами, ніж у той час, їх всього 950;
- не зовсім точним є твердження про канонізацію (с.84) прп. Антонія Печерського в домонгольський час. Вшанування прп. Антонія Печерського дійсно розпочалося ще в XII-першій половині XIII ст., але канонізований він був лише на межі XIII-XIV ст.;
- вимагає пояснення згадка дисертанта (с.108) про віднесення древлян і радимичів до зарубинецької культури (ІІ ст. до н.е.-ІІ ст. н.е.), а полян - до черняхівської (ІІ-V ст. н.е.). Позаяк літописні племена, про які пише Нестор, подаються в контексті подій VIII-X ст.;
- в деяких місцях дисертації варто було б надати пояснення окремих термінів, наприклад, «аріанство» на с. 106, «цезаропапісти» на с.118;
- інколи в роботі зустрічається повтор цитованих текстів, наприклад, на с.108 й с.131, про звичай слов'ян до прийняття християнства;
- на сторінках (с.140-144) про розвиток грамотності серед населення Русі-України варто було б згадати про численні знахідки писал-стилів, берестяних грамот, книжкових застібок, гончарних клейм, графіті на різних предметах тощо в археологічних пам'ятках доби середньовіччя, які засвідчують широке поширення писемності серед місцевого населення.

Проте висловлені нами зауваження в основному носять характер побажань і можуть бути використані дисертантом у подальших дослідженнях, зокрема, при підготовці монографічної роботи. Вони в жодній мірі не знижують позитивну оцінку

дисертаційної праці Т.С.Зінкевича, яка є завершеним самостійним науковим дослідженням.

Практичне значення отриманих висновків та наукових положень роботи полягає у можливості їх використання під час узагальнюючих праць з вітчизняної історії, музеиної роботи при підготовці експозицій та написанні лекційних курсів з історії церкви.

Основні положення дисертації ідентичні змісту автореферату. Зміст дисертаційного дослідження значною мірою віддзеркалюють 12 публікацій, 6 із яких уміщено у фахових виданнях.

Вважаємо, що дисертаційна робота Тимофія Семеновича Зінкевича «Християнська релігія і церква як чинник державотворення в Київській Русі» повністю відповідає вимогам, передбаченим пунктом 11 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою №567 Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. зі змінами, затвердженими постановами Кабінету міністрів України №656 від 19 серпня 2015 р. та №1159 від 30 грудня 2015 р., а її автор заслуговує присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Заступник з наукової роботи
Генерального директора Національного
Києво-Печерського історико-культурного заповідника,
д.і.н., професор

м. Київ, вул. Лаврська, 9
e-mail: pyovarov.sergiy@gmail.com

Підпис С.В.Пивоварова
засвідчує:

Начальник відділу кадрів
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника

I.M. Городкова